

УДК 340.13:351.82

Терещук М. М. – здобувач кафедри теорії держави та права Національної академії внутрішніх справ, м. Київ

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНСТИТУТУ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В ПУБЛІЧНОМУ ПРАВІ

Розглянуто систему методів дослідження інституту юридичної відповідальності в публічному праві. Розкрито ціннісний аспект методології в контексті ефективності застосування зазначеного інституту на практиці. Обґрунтовано необхідність комплексного використання методів наукового пізнання для дослідження юридичної відповідальності.

Ключові слова: публічне право, юридична відповідальність, методологія, діалектика, загальні методи, спеціальні методи, приватно-правові методи.

Проблема юридичної відповідальності, попри її широке висвітлення численними вітчизняними та зарубіжними науковцями, досі є актуальною. В умовах становлення державності, формування правового, соціального характеру громадянського суспільства, зміни, що відбуваються в соціумі, потребують відповідного юридичного закріплення. Саме такі трансформації спонукають до переосмислення багатьох явищ правового характеру, зокрема юридичної відповідальності.

Якість дослідження юридичної відповідальності передусім залежить від правильного використання засобів наукового пошуку.

Актуальність зазначеної проблематики зумовлена тим, що питання методологічного забезпечення є визначальним для теоретичного дослідження юридичної відповідальності.

У юридичній науці існує значна кількість праць, присвячених методології дослідження державно-правових явищ, зокрема юридичній відповідальності. У різні часи проблеми окреслення кола методів дослідження інституту юридичної відповідальності вивчали С. К. Бостан, М. І. Вишневський, Г. Еллінек, О. В. Зайчук, Г. Кельзен, М. М. Марченко, Н. М. Оніщенко, В. М. Сирих, О. Ф. Скаун та інші вчені.

Метою пропонованої увазі статті є окреслення методів наукового пізнання, необхідних для дослідження юридичної відповідальності.

Будь-яка наука має особливі методи, способи і прийоми пізнання. Теорія держави і права не є винятком, адже наділена власним понятійним апаратом, який дає змогу визначити методологію дослідження правових явищ.

Ми погоджуємося з думкою О. Ф. Скакун, яка зазначає, що методологія теорії держави і права є системою загальних підходів, принципів, методів, способів і засобів пізнання права та держави, реалізованих на засадах знань про закономірності їх застосування завдяки сукупності юридичних понять і категорій, а також постає вченням про теоретичні засади їхнього пізнавального використання [1, с. 8].

Таким чином, методологія – це комплекс підходів, принципів і методів наукового пізнання, що охоплюють можливість усебічного огляду явища, яке підлягає вивченню.

Юридичну відповідальність як суспільне явище правового характеру визначають із різних світоглядних, ідеологічних та філософських позицій. Водночас застосування таких підходів до вивчення юридичної відповідальності передбачає також звернення до інших підходів, принципів, способів і прийомів, зокрема характерних саме для юридичної науки.

Так, В. М. Сирих стверджує, що метод правової науки є системою загальних, спеціальних і приватних методів пізнання, що ґрунтуються на матеріалістично-діалектичному методі. Вони охоплюють чотири види, а саме:

- матеріалістичну діалектику;
- загальні прийоми (аналіз і синтез, індукція та дедукція, аналогія, порівняння, системно-структурний підхід тощо);
- спеціальні методи;
- приватно-правові методи [2, с. 13].

У процесі вивчення методів дослідження юридичної відповідальності, О. Ф. Скакун виокремлює загальнонаукові та спеціально-наукові [1, с. 15–16].

Зазначену класифікацію розширює М. М. Марченко, який усі методи дослідження державно-правових явищ, зокрема юридичної відповідальності, розподіляє на філософський діалектично-матеріалістичний, загальні, спеціальні та приватні [3, с. 16].

Таким чином, методологію варто тлумачити як вчення про метод, яке розробляють на філософському, загальнонауковому та спеціально-науковому рівнях. Окрім цього, юридична відповідальність є явищем правового характеру, тому під час її вивчення доцільно використовувати методи всіх рівнів шляхом їх конкретизації відносно предмета пізнання.

Методологія як вчення існує на декількох рівнях, зокрема філософському, загальнонауковому та конкретно-науковому. Отже, вона постає багаторівневою структурою, що складається з трьох рівнів. Під час класифікації методів слід урахувувати їхнє місце та роль у процесі наукового пізнання.

На початковому рівні для пізнання юридичної відповідальності варто застосовувати спеціально-наукові методи, що властиві теорії держави та права, яка безпосередньо вивчає її як явище правового характеру. На середньому рівні її досліджують за допомогою загальнонаукових методів, притаманних усім суспільним наукам. На вищому рівні юридичну відповідальність досліджують крізь призму філософських знань, основу яких становить матеріалістична діалектика.

Філософський рівень методології функціонує як передумова пізнання юридичної відповідальності. Причому філософський рівень методології охоплює як змістові, так і формальні передумови вивчення досліджуваного предмета.

Правильним вважаємо підхід С. К. Бостана, на думку якого філософський рівень методології дослідження асоціюється з діалектичним методом, оскільки виявляється у вченнях і категоріях діалектичного змісту, становлячи цілісну систему способів пізнання [4, с. 20].

Щодо необхідності виокремлення загальної філософської методології слушно зазначає М. І. Вишневський, вказуючи, що вона характеризує теоретико-світоглядні підстави для побудови науково-пізнавальної діяльності [5, с. 391].

Вивчення юридичної відповідальності є неможливим без застосування принципів наукового пізнання, які органічно поєднані із загальнонауковими методами. Принципи пізнання постають вихідними положеннями, на яких базується наука під час дослідження свого предмета.

На сучасному етапі немає одностайності стосовно того, за допомогою яких саме принципів формується загальна

методологія для всебічного та об'єктивного пізнання правових явищ загалом та юридичної відповідальності зокрема.

Так, О. Г. Данильян визначає такі принципи, як об'єктивність, всебічний розгляд, пізнання цілого через структурні частини, кількісний та якісний аналіз, критика й конкретика [6, с. 290].

Дещо іншу позицію обстоює П. Я. Папковська, визнаючи принципами наукового пізнання єдність теорії та практики, пізнання, визначеність, конкретику, причиновість і розвиток [7, с. 12].

Реалізація принципів дослідження юридичної відповідальності є неможливою поза межами відповідних методів. Кожен рівень пізнання досліджуваного об'єкта володіє низкою конкретних методів, які дають змогу комплексно та цілісно його дослідити. Однак кожна група методів має певні принципи наукового дослідження, тому їхня реалізація через методи різних груп є недоцільною. Водночас існує низка уніфікованих принципів, які реалізують шляхом комплексного застосування методології для дослідження такого правового явища, як юридична відповідальність. На нашу думку, до зазначених принципів варто додати історизм, об'єктивність, всебічність, конкретизацію та плюралізм.

Історичний принцип передбачає дослідження юридичної відповідальності в контексті взаємозв'язку з іншими історичними державно-правовими явищами. У процесі її пізнання важливо визначити передумови й етапи становлення та поділ на види, а також на засадах історико-емпіричної бази дати юридичну оцінку сучасному її стану.

Проте історичний підхід не надає повної інформації про реальну дійсність існування такого явища, як юридична відповідальність. Тому необхідно виокремити ще один принцип її пізнання – принцип об'єктивності, який надає можливість визначити сутність і загальні закономірності функціонування юридичної відповідальності та визначити її місце в суспільному житті.

Також юридичну відповідальність необхідно вивчати як явище, не відокремлене від інших державно-правових інститутів, а в тісному взаємозв'язку з ними, тобто комплексно та всебічно.

Окрім цього, важливим є виокремлення суттєвих ознак юридичної відповідальності, дослідження суспільної необхідності її існування, чітких підстав її застосування, а також поділу на види залежно від ступеня та форми вини особи, яка вчинила правопорушення. Усе це вимагає чіткої конкретизації положень,

які регламентують застосування юридичної відповідальності, зокрема на теоретичному рівні, оскільки кінцевим етапом теоретико-правового дослідження є впровадження його результатів у практику.

Для досягнення істини під час теоретичного дослідження наукової проблеми її потрібно вивчати комплексно. Істини можна досягнути лише шляхом пізнання численних аспектів одного явища, а також аналізу й узагальнення різних підходів до його пізнання.

Тому плюралізм як принцип дослідження юридичної відповідальності є одним із найголовніших у процесі її дослідження. Лише за умови аналізу різних підходів до визначення поняття, ознак, принципів можна визначити єдиний, правильний, оптимальний та істинний шлях до пізнання юридичної відповідальності.

Теоретичним і методологічним підґрунтям дослідження юридичної відповідальності постає комплекс загальних закономірностей процесу розвитку предметів і явищ об'єктивної реальності, відображених у діалектиці.

Згідно з підходом О. В. Зайчук та Н. М. Оніщенко, у юридичній науці метод діалектики визначає головні напрями і підходи до вивчення державно-правових явищ. Тобто діалектика – це вчення про найбільш загальні закономірні зв'язки розвитку буття та свідомості [8, с. 26].

Діалектика уможливлює аналіз розвитку юридичної відповідальності, визначення її взаємозв'язку з іншими явищами правового характеру. Цей метод дає змогу дослідити проблему юридичної відповідальності крізь призму детермінованості та єдності процесів її формування. Матеріалістична діалектика – це методика вивчення об'єктивного руху й розвитку природи, суспільства та мислення.

Інструменти дослідження структури юридичної відповідальності надають можливість розглянути її в контексті таких категорій, як форма та зміст.

Сутність юридичної відповідальності полягає в тому, що держава забезпечує охорону й безумовну реалізацію правових норм. Її пізнання за допомогою діалектичного методу вказує на те, що змістом юридичної відповідальності безпосередньо постає примус держави, який застосовують до правопорушника, а формою – способи (каральний і правовідновлюючий), за допомогою чого реалізують юридичну відповідальність.

Отже, діалектичний метод пізнання юридичної відповідальності надає можливість виокремити її ознаки, дослідити функції та принципи, визначити взаємозв'язки з іншими явищами правового характеру.

Методологія має дві головні форми вияву. Вона існує як комплекс теорій і концепцій, а також у вигляді конкретно-наукових теорій. З огляду на це, детальне дослідження юридичної відповідальності передбачає застосування не лише філософських, а й загальнонаукових методів пізнання.

Окрім діалектичного методу, у межах вивчення юридичної відповідальності використовують формально-логічний, історичний, системно-структурний та структурно-функціональний методи.

Згідно з формально-логічним методом, право як соціальний феномен визначають формально обґрунтованою, логічно структурованою і чітко фіксованою системою правил, яка побудована за принципом підпорядкованості та несуперечності норм. Метою цього методу є вивчення змісту та сутності юридичної відповідальності як структурного елементу права шляхом систематизації положень та ідей, що визначають підстави, порядок притягнення та її межі.

Так, юридична відповідальність – це комплексне, системне явище. Його дослідження передбачає вивчення та пізнання складових (ознак, принципів, функцій тощо).

Аналіз – це формально-логічний метод, який полягає в тому, що предмет дослідження розділяють на частини, кожну з яких досліджують окремо. Проте аналіз не дає змоги пізнати об'єкт загалом. Для цього застосовують синтез, за допомогою якого поновлюють зв'язки та взаємодію структурних елементів юридичної відповідальності.

Таким чином, аналіз і синтез допомагають комплексно дослідити юридичну відповідальність як правове, системне явище, зокрема вивчати взаємозв'язок її структурних елементів.

Абстрагування як формально-логічний метод є одним із головних і важливих для дослідження юридичної відповідальності, що передбачає відмежування загальних ознак і властивостей від конкретного предмета й відокремлення їх від усіх інших ознак. Так, М. М. Карпицький зазначає, що завдяки абстрагуванню можна виокремити правові факти та правовідносини з різномаяття суспільного життя [9, с. 115].

Цей метод уможливорює визначення правового сенсу поняття, абстрагованого від інших аспектів, що пов'язані з конкретною ситуацією. Таким чином, абстрагування надає змогу виокремити юридичну відповідальність з-поміж інших видів соціальної відповідальності, а також з'ясувати її значення.

Найпоширенішими логічними методами є дедукція та індукція. У процесі наукового пізнання їх не застосовують ізольовано, відокремлено один від одного. Індукція надає можливість здійснити пізнання від окремих фактів до загальних положень про юридичну відповідальність, а за допомогою дедукції здійснюють її дослідження шляхом від абстрактного до конкретного, від загального до особливого.

У межах логічного методу не менш важливою для пізнання юридичної відповідальності є класифікація. На нашу думку, її використання сприяє з'ясуванню сутності юридичної відповідальності, окресленню взаємозв'язку з іншими явищами державно-правового характеру, виокремленню її видів та визначенню місця в системі суспільних відносин.

Дослідити етапи розвитку юридичної відповідальності неможливо без використання історичного методу пізнання. Вивчення правових явищ варто здійснювати в тісному зв'язку з історією країни чи людства загалом, оскільки сучасний стан правових явищ безпосередньо залежить від правового минулого.

Історичний метод пізнання надає змогу розкрити зміст явищ, які досліджують на підставі наявних фактів та аналогій для формування широких узагальнень і проведення історичних паралелей.

Загалом Д. А. Шигаль вказує, що історичний метод допомагає окреслити історичні аспекти розвитку правових явищ, до яких належить юридична відповідальність [10, с. 790]. За допомогою історичного методу можна дослідити юридичну відповідальність крізь призму її виникнення і розвитку, що характеризує її сутність у контексті сучасної науки.

Важливим методом дослідження юридичної відповідальності також є системний, за допомогою якого можна комплексно здійснити вивчення юридичної відповідальності, ураховуючи те, що вона існує в системі державно-правового характеру.

Так, О. В. Кустовська визначає системний метод як можливість дослідження об'єкта в разі складної системи [11, с. 5].

За допомогою системного методу можна з'ясувати взаємозв'язок юридичної відповідальності з іншими правовими інститутами, а також реалізувати комплексний підхід до їх вивчення.

На думку Е. О. Капітонова, методологічна специфіка структурно-функціонального методу полягає в тому, що функції юридичної відповідальності зумовлені більш широким явищем [12, с. 133], тобто його використання дає змогу досягнути загальний вплив юридичної відповідальності на суспільні відносини. Під час дослідження юридичної відповідальності, структурно-функціональний метод надає змогу виокремити її структурні елементи відповідно до їх функціонального призначення. Вивчення цих елементів є запорукою пізнання юридичної відповідальності як одного з правових і соціальних інститутів.

Методологія дослідження юридичної відповідальності базується, а тому не має суперечити філософським і загальнонауковим методам.

Однак їх використання є недостатнім для повного й комплексного дослідження юридичної відповідальності, адже важливими також постають спеціально-наукові методи, які дають змогу ефективно дослідити особливості предмета дослідження.

Розглядаючи спеціально-наукові методи, погоджуємося з підходом Л. А. Морозової, яка визначає їх як обов'язкову ланку в пізнанні державно-правових явищ, що надають можливість вивчити правові явища, найважливіші ознаки, визначити головні характеристики та систематизувати правові явища [13, с. 25].

Зокрема, О. Ф. Скаун спеціально-науковими методами, які досліджують юридичну відповідальність, вважає формально-юридичний, соціолого-правовий, герменевтичний, порівняльно-правовий [1, с. 17].

Формально-юридичний метод, на думку Г. Кельзен, допомагає встановити предмет дослідження без урахування зв'язків з іншими суспільними інститутами [14, с. 11]. Цей метод дає змогу виокремити юридичну відповідальність з-поміж інших видів соціальної відповідальності, визначити її зміст поза впливом різних соціальних факторів.

Проте формально-юридичний метод має певні недоліки, адже не враховує суспільний динамічний вплив на досліджуваний предмет; окреслює юридичну відповідальність як окремих вид соціальної відповідальності, що має конкретні

ознаки та особливості, проте відмежовує її від впливу різних соціальних факторів.

Для комплексного дослідження юридичної відповідальності необхідно використовувати також соціолого-правовий метод, оскільки, на думку Г. Еллінек, будь-яке соціальне явище завжди визначають шляхом аналізу специфічних рис інших, подібних йому явищ [15, с. 22]. У цьому контексті ми погоджуємося з позицією Г. Еллінека, адже юридична відповідальність є явищем не лише юридичного характеру, а й загальносоціального. Саме тому запорукою її ґрунтовного пізнання є застосування не лише формально-юридичного методу, а й урахування соціолого-правового контексту зазначеної проблеми.

Окрім вищезазначених спеціально-наукових методів, у дослідженні юридичної відповідальності доцільно застосовувати порівняльно-правовий метод. Відомо, що він є одним із видів загальнонаукового порівняльного методу. Це визначає його методологічний інструментарій. Проте порівняльно-правовий метод має певні особливості, адже його використовують для дослідження явищ правового характеру. Зокрема, О. В. Мелехін зазначає, що порівняльно-правовий метод формує культуру мислення щодо досліджуваного предмета [16, с. 35]. Завдяки застосуванню цього методу можна осмислити процеси та явища, які впливають на юридичну відповідальність, здійснити порівняння практичного використання юридичної відповідальності в різних галузях права правової системи, а також дослідити її публічно-правовий характер. Причому важливу роль відіграє світовий досвід реалізації юридичної відповідальності.

Таким чином, усі описані вище фактори сприяють розробленню теоретичної моделі юридичної відповідальності. Методи пізнання юридичної відповідальності не є вичерпними, оскільки не охоплюють усього кола питань, пов'язаних із предметом дослідження. Розуміння юридичної відповідальності шляхом застосування багаторівневої структури методів надає можливість визначити її як філософсько-юридичну категорію, для чого необхідно використовувати методи різних рівнів.

Методологія пізнання юридичної відповідальності є запорукою ефективності її дослідження. Окрім цього, методологія є важливою не лише для теоретичної, а й для практичної діяльності. Практичне застосування юридичної відповідальності буде настільки ефективним, наскільки якісною

буде її наукова, теоретична база. Отже, методологія спрямована на визначення її загальнотеоретичних принципів, дослідження її сутності з метою подальшої реалізації цих положень на практиці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Скаун О. Ф. Теорія держави і права : підручник / О. Ф. Скаун ; пер. з рос. – Харків : Консум, 2001. – 656 с.
2. Сырых В. М. Метод правовой науки. Основные элементы, структура / В. М. Сырых. – М. : Юрид. лит., 1980. – 176 с.
3. Марченко М. Н. Теория государства и права : учебник / М. Н. Марченко. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Велби ; Проспект, 2004. – 640 с.
4. Бостан С. К. Методологічний інструментарій конституційно-правового дослідження / С. К. Бостан // Вісник Запорізького національного університету. – 2010. – № 3. – С. 19–25.
5. Вишневский М. И. Философия : учеб. пособие / М. И. Вишневский. – Минск : Выш. шк., 2008. – 479 с.
6. Данильян О. Г. Философия : учебник / О. Г. Данильян, В. М. Тараненко. – М. : ЭКСМО, 2006. – 512 с.
7. Папковская П. Я. Методология научных исследований : курс лекций / П. Я. Папковская. – 2-е изд. – Минск : Информпресс, 2006. – 184 с.
8. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / О. В. Зайчук [та ін.]. – Київ : Юрінком Інтер, 2008. – 688 с.
9. Карпицкий Н. Н. Уровни абстрагирования в правоведении и вопрос об истине / Н. Н. Карпицкий // Приволжский научный вестник. – 2014. – № 6 (34). – С. 115–116.
10. Шигаль Д. А. Логічні засади історичного методу у дослідженні історії державно-правових явищ / Д. А. Шигаль // Форум права. – 2012. – № 2. – С. 790–794.
11. Кустовська О. В. Методологія системного підходу та наукових досліджень : курс лекцій / О. В. Кустовська. – Тернопіль : Екон. думка, 2005. – 124 с.
12. Капитонов Э. А. Социология XX века. История и технологии : учеб. пособие / Э. А. Капитонов. – Ростов н/Д : Феникс, 1996. – 512 с.

13. Морозова Л. А. Теория государства и права : учебник / Л. А. Морозова. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Эксмо, 2008. – 480 с.

14. Кельзен Г. Чисте правознавство. Проблема справедливості / Г. Кельзен ; пер. з нім. – Київ : Юніверс, 2004. – 495 с.

15. Еллинек Г. Общее учение о государстве / Г. Еллинек. – СПб. : Изд-во Юрид. книж. магазина Н. К. Мартынова, 1908. – 618 с.

16. Мелехин А. В. Теория государства и права : учебник / А. В. Мелехин. – М. : Маркет ДС, 2007. – 640 с.

REFERENCES

1. Skakun, O.F. (2001). *Teoriia derzhavi i prava [Theory of state and law]*. Kharkiv: Konsum [in Ukrainian].
2. Syryh, V.M. (1980). *Metod pravovoi nauki. Osnovnye elementy, struktura [Method of legal science. Basic elements, structure]*. Moscow: Yurid. lit. [in Russian].
3. Marchenko, M.N. (2004). *Teoriia gosudarstva i prava [Theory of state and law]* (2nd ed., rev.). Moscow: Velbi; Prospekt [in Russian].
4. Bostan, S.K. (2010). Metodolohichni instrumentarii konstitutciino-pravovoho doslidzhennia [Methodological and technical documentation of constitutional and legal documents]. *Visnik Zaporizkoho natsionalnoho universytetu, Bulletin of the Zaporizhzhya National University*, 3, 19-25 [in Ukrainian].
5. Vishnevskii, M.I. (2008). *Filosofiiia [Philosophy]*. Minsk: Vysh. shk. [in Russian].
6. Danilian, O.G., & Taranenki, V.M. (2006). *Filosofiiia [Philosophy]*. Moscow: EKSMO [in Russian].
7. Papkovskaia, P.Ya. (2006). *Metodologiiia nauchnyh issledovani [Methodology of scientific research]* (2nd ed., rev.). Minsk: Informpress [in Russian].
8. Zaichuk, O.V. (et al.). *Teoriia derzhavi i prava. Akademichnyi kurs [The theory of state and law. Academic course]*. O.V. Zajchuk, & N.M. Onishhenko (Ed.). Kyiv: Yurinkom Inter [in Ukrainian].
9. Karpickii, N.N. (2014). Urovni abstragirovaniia v pravovedenii i vopros ob istine [Levels of abstraction in jurisprudence and the question of truth]. *Privolzhskii nauchnyi vestnik, Privolzhsky Scientific Bulletin*, 6(34), 115-116 [in Russian].
10. Shyhal, D.A. (2012). Lohichni zasady istorichnoho metodu u doslidzhenni istorii derzhavno-pravovykh yavlyshch [Logical principles of the historical method in the study of the history of state-legal phenomena]. *Forum prava, Forum of law*, 2, 790-794 [in Ukrainian].
11. Kustovska, O.V. (2005). *Metodolohiia systemnoho pidkhodu ta naukovykh doslidzen [Methodology of system approach and scientific research]*. Ternopil: Ekon. dumka [in Ukrainian].
12. Kapitonov, E.A. (1996). *Sociologiiia XX veka. Istoriia i texnologii [Sociology of the XX century. History and technology]*. Rostov-na-Donu: Feniks [in Russian].
13. Morozova, L.A. (2008). *Teoriia gosudarstva i prava [Theory of Government and Rights]* (3rd ed., rev.). Moscow: Eksmo [in Russian].

14. Kelzen, H. (2004). *Chyste pravoznavstvo. Problema spravedlyvosti [Pure Law. The problem of justice]*. Kyiv: Yunivers [in Ukrainian].

15. Ellinek, G. (1908). *Obscee uchenie o gosudarstve [General doctrine of the state]*. SPb.: Izd. yurid. knij. magazina N.K. Martinova [in Russian].

16. Melehin, A.V. (2007). *Teoriia gosudarstva i prava [Theory of state and law]*. Moscow: Market DS [in Russian].

Стаття надійшла до редколегії 10.11.2017
